



<https://ui.ac.ir/en>

Journal of Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 13, Issue 2, No.35, Summer 2021, pp. 19- 38

Received:02/01/2021 Accepted:16/02/2021

A Linguistic Analysis of *Al-Sahifa al-Qaseriyya*, a Religious Epic Poetry Work

Hamidreza Kharazmi*

*Corresponding author: Assistant Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University, Kerman, Iran.

hamidrezakharazmi@uk.ac.ir

Seyed-Amir Jahadi-Hoseyni

Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University, Kerman, Iran

jahady2000@gmail.com

Abstract

Al-Sahifa al-Qaseriyya is composed by Gholamreza Qaser-Kermani, a poet of the Qajar Era, in five chapters. This descriptive-analytical study aimed at giving an accurate description of *Al-Sahifa al-Qaseriyya*. For this purpose, the unique language and stylistic features are introduced and the importance of this work among religious epics is highlighted. The findings point to the work's novelty in the composed contexts and themes, particularly in expressing the sufferings inflicted on children in the Ashura incident, including Moslem's children. The poet describes the detailed incidents related to their martyrdom to expose the vicious nature of the enemy and attract the attention of the readers. The tone employed in this epic is similar to the tragedy whereby the readers can imagine the horrific Ashoura incident more clearly. Linguistically speaking, it is influenced by the literary return style and Ferdowsi's poetic expression. In the intellectual view, it expresses individual deep sorrows and concerns of the poet. He describes the events based on his language style, deriving from his deeply religious beliefs. In this study, the qualitative content analysis method is used.

1. Introduction

After the advent and subsequently spread of national epics used to represent the narratives of Iranians in terms of heroism, it took only half a century after Ferdowsi's *Shahnameh* that religious epics emerged (Razmjou, 2002). To provide contexts for restoring natural pride, Ferdowsi played the main role in adding interest into speechwriting, causing others to test themselves in composing such poems due to the tone attractiveness, epic themes, and contents. The first step after Ferdowsi was the composition of religious epics originating from early Islamic battles (Razmjou, 2002) and Shiite thoughts shared by Iranians. Of the

common epic heroes in religious anecdotes, one can refer to Hamzeh, Ali, and Imam Hossein. The prevalence of religious epics reached its peak during the Safavid period (Rastegar-Fesaei, 2008). Following the Literary return tradition, and enduring love and respect for religious figures during the Qajar period, a Kerman-based poet, a devout educated man in Najaf, embarked on composing this Sahifiyya.

2. Methodology

This is the first research that particularly aims to focus on textual criticism and the introduction of this work. The qualitative content analysis is used along with using library resources.

3. Discussion

Qolamreza Qasari Kermani is a poet born in Joupar, Kerman. He narrates his own life story in the first chapter. He first studied in Kerman, then in Najaf, Iraq. Then he returned to his hometown at about the age of forty where he taught and preached. In his forties, Qasari composed *Al-Sahifa al-Qasariyya* in five chapters in the form of Mathnawi using Ferdowsi's *Shahnameh*'s meter. Chapter Two recounts the martyrdom and fate of five children especially Moslem's children, Abdollah Ibn Hassan, and Ali-Asqar in the Battle of Karbala. The third chapter refers to Imam Hosayn's suffering at the hands of enemies in the Ashoura incident and the horrific scene depicting the way the master of martyrs was slaughtered. In the next chapter, a group of Christians and Jews protesting against Yazid for the beheading of Imam Hussein and for non-Muslims' speeches about Imam Hosayn's admirable personality traits are portrayed. Chapter Four describes the virtue of scholars and theologians as well as their excellence by telling the anecdotes related to Muhammad the Prophet and the other Shiite imams. Also, the poet's liturgical poems are presented in the last chapter. In this book, he is strongly influenced by Ferdowsi's poetic language of *Shahnameh*. However, the tone of his work compared to *Shahnameh* is more tranquilized and closer to mourning.

Because this book is written to show the legitimacy of Ashoura and express the martyred children's conditions in the hands of Yazidis, it is novel in terms of the epic text. In terms of narrating epic episodes of the battle, this work does not have anything new to say. In the description of scenes, in the unnecessary cases, it does not turn to the expression. The poet is more skilled at narrating terrible scenes of what happened to children in the battle of Karbala and the way non-Muslims defended Imam Hossain's rights, resulting in their faith in Imam and hatred of Yazid. The poet's speech tone is influenced by Nezami's liturgical poems when he composes liturgy; he is a follower of Saadi in his preaching. However, he is poor at keeping up with Ferdowsi in terms of epic tone. Words of advice and aphorisms at the end of anecdotes and terrible scenes of children in the Ashoura incident are strongly influenced by Ferdowsi's sayings. The moderation and coherence of the text are also insignificant compared to *Shahnameh*'s.

Keywords: Al-Sahifa al-Qaseriyya, Qaser-Kermani, religious epic, Ferdowsi

References

- Aqa Bozorg-Tehrani, M. M. (1983). *Al-Dari'ah al-Tasanif al-Shi'ah*, vol. 9, 2nd ed. Lebanon: Dar al-Azvae.
- Ayati, Sheikh Mohammad Hassan (1948). *Baharestan* (Tarikh va Tarajome Rejal Qaenat va Ghahestan). Tehran: Sherkat-e-Sahami Press.
- Bahar, M. T. (1970). *Stylistics*, vol. 1, 3rd ed. Tehran: Amirkabir.
- Daneshpazhou, M. T. & Afshar, I. (1974). *Manuscripts of the Central Library of the University of Tehran*, vol. 7, Tehran: University of Tehran.
- Daneshpazhou, M. T. & Elmi-Anvari, B. (2012). *List of Parliamentary Library Manuscripts*, vol.1, (edited by Naser Golbaz). Tehran: Library, Museum, and Document Center of IRAN Parliament.
- Derayati, M. (2010). *Catalog of Iranian Manuscripts*, vol. 7. Tehran: Parliamentary Library Press.
- Esfandiari, M. (2013). *Historical Bibliography of Imam Hossein*. Qom: Sahifeh Kherad Press.
- Hemmat-Kermani, M. (1985). *A Detailed History of Kerman*. Kerman: Hemmat Library.
- Joudaki, H. (1998). *Qiam-e Javid* (Maqatal al-Hosayn Abu Mikhnaf) Tehran: Tebyan.
- Khalaf Tabrizi, M. (1983). *Borhan-e Qate'*, vol. 5. Tehran: Amirkabir Press.
- Mackenzie, D. (2000). *Pahlavi Culture*, Mahshid Mirfakhraei (trans.). Tehran: Humanities Research Center Press.
- Mahjoub, M. J. (n.d.). *Khorasani style in Persian poetry*. Tehran: Ferdows Press.
- Majlesi (2001). *Behar al-Anvar*. Beirut: Dar Al-Ehya Al-Torath Al-Arabi Press.
- Najmi, Sh. (2003). The rule of the Esfandiari family in Kerman. *Journal of Humanities of Shahid Beheshti University*, (38), 97-117.
- Qaemi, F. (2013). Analysis of the historical course of the poet-narrators and the role of the oral tradition in the process of orderly Heroic narratives in Iran, *Journal of Research in Persian Literature*, (31), 25-75
- Qaser-Kermani, Q. (1883). *Al-Sahifa al-Qaseriyyeh*. Central University of Tehran Press
- Qaser-Kermani, Q. (1896). *Ataba al-Ghafelin*. Parliament Library Press.
- Rabi'e (2009). *Translated Transcript of Manuscript No. 2562 Konya with the preface of Shafiee-Kadkani and Mahmoud Omid-Salar*. Tehran: Miras-e-Maktoub Press.
- Radmard, A. & Mohammadzadeh, A. (2013). Ashura epic poem by Hosayni officials, *Payam Baharestan Journal*, 5th year, (17), 11-38.
- Rashed, M. (2010). *Namshenakht-e Tosifi Manzoumehayeh Dini-Farsi*, Mashhad: Astan Qods Razavi Press.
- Rastegar Fasaee, M. (2008). Epic poetry in Iran after the Mongol invasion until the rise of the Safavids. *Ayene Miras Journal*, (41), 5-22.
- Razi (1956). *Al-Moa'jam fi Ma'ayir Ash'ar el-Ajam*. Tehran: University of Tehran Press

- Razmjou, H. (2012). *The Realm of Iranian Epic Literature*, vol. 2. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Safa, Z. (2000). *Epic in Iran: From the Oldest Historical Era to the Fourteenth Century AH*, 6th ed. Tehran: Amirkabir.
- Salehi, I. (2009). A study on the historical identity of the murder of Abu Mikhnaf, *Scientific Research Quarterly in Historiography of Al-Zahra University*, (13), 51-74.
- Shafiee Kadkani, M. (2000). Shiite epic in the 5th century, *Journal of Language and Literature of the University of Mashhad*, Faculty of Literature and Humanities, (33), 425-494.
- Shahbazi, A. (2014). Religious epic poetry in Persian literature. *Ayene Miras Journal*, 12th year, (55), 183-210.
- Vaziri, A. (2006). *Geography of Kerman*, 5th ed. Tehran: Elm.
- Ya'qub al-Kulayni, M. (1984). *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-kotab al-Islamiyeh Press.



فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال سیزدهم، شماره ۲ (پیاپی ۳۵) بهار ۱۴۰۰، ص ۱۹-۳۸

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۰/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۲۸

معرفی و بررسی ویژگی‌های زبانی حماسه مذهبی صحیفه قاصریه

حمیدرضا خوارزمی، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران

hamidrezakharazmi@uk.ac.ir

سید امیر جهادی حسینی، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر، کرمان،

ایران

jahady2000@gmail.com

چکیده

صحیفه قاصریه سروده غلامرضا قاصر کرمانی از شاعران دوره قاجاری، در پنج مقصد است: مقصد نخست به حسب حال نویسنده، مقصد دوم شهادت اطفال در حادثه عاشورا، به خصوص طفلان مسلم، عبدالله بن حسن و علی اصغر، مقصد سوم به وقایع ستم بر امام حسین (ع) و بریدن سر آن حضرت تا اثبات حقانیت امام با ذکر اعتراف گروهی از نصاری و یهودیان در حضور یزید، مقصد چهارم به فضیلت علما و طلاب با تاسی از احادیث و حکایات مربوط به پیامبر اسلام تا امامان معصوم، مقصد پنجم مناجات شاعرانه که نقل مضمونی از صحیفه سجاده است. مقاله حاضر با روش توصیفی - تحلیلی درصدد معرفی دقیق صحیفه قاصریه و بیان ویژگی‌های برجسته سبکی و زبانی اثر و نشان‌دادن جایگاه و اهمیت آن در میان حماسه‌های مذهبی است. نتایج نشان می‌دهد که حماسه در زمینه و مضمون‌های سروده شده، تازه و نو است؛ به خصوص در بیان تألمات و رنج‌های وارد شده بر کودکان در حادثه عاشورا، از جمله طفلان مسلم که شاعر به تفصیل رویدادهای مربوط به شهادت آنان را برای آشکارکردن چهره بی رحمانه دشمن و جلب نظر خواننده به وقایع رخ داده شده، بیان کرده است. لحن به کاررفته در این حماسه، لحنی نزدیک به تعزیه است و این شیوه، حادثه غمناک عاشورا را پیش از پیش برای خوانندگان مجسم می‌کند. از دیدگاه زبانی تحت تأثیر سبک بازگشت ادبی، به خصوص زبان شعری فردوسی است و از منظر فکری، بیان غم‌ها و دغدغه‌های فردی است که با روحیات و اعتقادات مذهبی شدید، مسائل را از دریچه ذهن و زبان خود می‌نگرد و آنها را نقل می‌کند. نوع پژوهش بنیادی، از گونه تحلیل محتوای کیفی است که مطالب مورد نظر با روش کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است.

کلید واژه‌ها: صحیفه قاصریه، قاصر کرمانی، حماسه مذهبی، زبان و صور خیال.

۱. مقدمه

بعد از رواج و اوج حماسه ملی که بیانگر داستان‌های روایی ایرانیان درزمینه قهرمانی بود، حماسه‌های مذهبی بر همان مبنای حماسه‌های ملی، تنها نیم قرن بعد از اثر بی‌بدیل شاهنامه فردوسی پا به عرصه نهاد (نک. رزمجو، ۱۳۸۱: ج ۱: ۲۱۵).

مسئول مکاتبات

Copyright © 2021, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

Doi: [10.22108/LIAR.2021.126770.1963](https://doi.org/10.22108/LIAR.2021.126770.1963)

فردوسی در زمینه احیای غرور ملی بر جذابیت سخن‌سرایی افزود و باعث شد که دیگران هم به دلیل جذابیت لحن، موضوع و مضمون‌های حماسی، در این عرصه در پی طبع‌آزمایی باشند. هیچ طبعی نتوانست در این عرصه به قدرت، قدمت و دقت فردوسی برسد؛ ولی جاذبه‌های فکری و کلامی، مسیرهایی برای دیگران گشود تا در پی ساخت داستان‌هایی به همین شکل و گونه باشند (صفا، ۱۳۷۹: ۲۲۹). نخستین قدم در این زمینه، ساخت حماسه‌های مذهبی بود. این اثر علی‌نامه نام داشت که در قرن پنجم نویسنده‌ای متخلص به ربیع در مناقب و مغازی حضرت علی (ع) با اندیشه‌های کاملاً شیعی در دوازده‌هزار بیت این داستان منظوم را سرود (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۹: ۹۳). خاستگاه این نوع حماسه‌ها، جنگ‌های صدر اسلام (نک. رزمجو، ۱۳۸۱، ج ۱: ۲۱۷) و اندیشه‌های شیعی رایج در میان ایرانیان بود. از قهرمان‌های حماسی رایج در داستان‌های دینی، می‌توان بیشتر به حضرت حمزه، حضرت علی (ع) و امام حسین (ع) اشاره کرد. رواج حماسه‌های مذهبی در دوره حاکمیت صفویان به اوج خود رسید (نک. رستگار فسایی، ۱۳۸۷: ۵). در ادامه سنت بازگشت ادبی و امتداد و استمرار احساسات مذهبی و ارادت قلبی به چهره‌های دینی در دوره قاجار، شاعری از خطه کرمان که خود اهل منبر و درس‌خوانده نجف بوده است، سرودن صحیفه را آغاز کرد. این پژوهش در پی پاسخ به چند پرسش است: اهمیت صحیفه قاصریه در بین حماسه‌های مذهبی چیست؟ این کتاب شامل چه بخش‌ها و محتویاتی است؟ ویژگی‌های برجسته زبانی و بلاغی کتاب چیست؟

در باب معرفی آثار حماسی سه اثر درخور ذکر است: کتاب حماسه‌سرایی در ایران، اثر ذبیح‌الله صفا، که از صفحات ۳۷۷ تا ۳۹۰ به معرفی چند اثر حماسی مذهبی می‌پردازد. دوم کتاب قلمرو ادبیات حماسی ایران است که از صفحات ۲۲۹ تا ۲۶۷، آثاری که در قلمرو ادبیات حماسی مذهبی مشهور هستند، به صورت اجمالی معرفی کرده است که بیشتر همان آثار درج‌شده در کتاب حماسه‌سرایی در ایران هستند.

کتاب سوم، نام‌شناخت توصیفی منظومه‌های دینی فارسی اثر محمدرضا راشد محصل که منظومه‌های دینی فارسی را با شرح مختصری معرفی می‌کند. در این اثر، منظومه صحیفه قاصریه به اشتباه به محمدعلی قائنی نسبت داده شده که در بخش بعدی مقاله، به دلایل نادرستی این انتساب خواهیم پرداخت.

مقاله‌ای با عنوان «حماسه‌سرایی دینی در ادب فارسی» (شهبازی، ۱۳۹۳) به حماسه‌های مذهبی اشاره کرده است که از صحیفه قاصریه نام برده، ولی ایشان نیز به اشتباه آن را از محمدعلی قائنی دانسته است.

رادمرد و عبدالله زاده (۱۳۹۲: ۱۵) در مقاله «منظومه حماسی عاشورایی مقامات حسینی»، در بخش حماسه‌های عاشورایی پس از منشی، به صحیفه قاصریه اشاره می‌کند که اطلاعات بیشتری از آنچه در کتاب نام‌شناخت توصیفی منظومه‌های دینی فارسی، به دست نمی‌دهد و ارجاع مقاله هم به کتاب یادشده است.

این پژوهش نخستین پژوهشی است که به صورت تخصصی، در پی متن‌شناسی و معرفی کردن این حماسه است. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها براساس الگوی تحلیل محتوای کیفی است که داده‌های مورد نظر با استفاده از منابع کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. زندگی شاعر

غلامرضا قاصر کرمانی، شاعری اهل جوپار، در بیست‌کلیومتری شهر کرمان است. در مقصد نخست صحیفه به گوشه‌هایی از زندگی خود اشاره می‌کند که می‌توان تا حدودی به کلیاتی از آن دست یافت. چون پدر به هوش سرشار فرزند پی می‌برد، در هفت‌سالگی او را به مکتب می‌فرستد که سه‌سالگی درس می‌آموزد. پدرش در ده‌سالگی او را برای ادامه تحصیل، از روستای جوپار به شهر کرمان می‌فرستد:

چو بُد منزل من نخستین به ده
در آنجا بُد کس دگر پنده
کمک کرد لطف خدای احد
بیاورد من را پدر در بلد
وطن ساختم چون به کرمان‌زمین
مدد خواستم از جهان‌آفرین
(صحیفه قاصریه: برگه ۱۷)

حجره‌ای در مدرسه‌ای می‌گیرد و پنج‌سال دیگر علم‌آموزی می‌کند:

نکردم دمی وقت صرف فضول
ندیدم به جز نحو و صرف و اصول
نخواندم ریاضی ندیدم کلام
یکی دو ره از فقه دیدم تمام
(همان: ۱۸)

او در بیست‌سالگی، هنگام گشت‌وگذار، عاشق دختری از اهالی جوپار می‌شود:

وزین ره یکی روز با دوستان
ز مدرّس چو رفتم سوی بوستان
بدیدم خرامان یکی سرو ناز
که بر سرو نازش همی بود ناز
(همان: ۱۹)

چنان دل‌باخته یار می‌شود که مدرسه را رها می‌کند، پدرش به دلیل ناراضی بودن از شرایط فکری فرزند، مهر و محبت خود را از او دریغ می‌کند و دیگر پولی برای ادامه تحصیل نمی‌دهد، فرزند هم به ناچار به روستا برمی‌گردد و چندی که با یار خود به سر می‌برد، از او دل‌سیر می‌شود و اوقات زیادی با خود در دامنه کوه جوپار خلوت می‌کند و در عالم تنهایی ناله و زاری سر می‌دهد تا اینکه دست به دامان امام حسین(ع) می‌شود و از غیب بر او برات می‌شود که برای رهایی از وبال، باید به همه چیز پشت پا زند:

خیالات دل جمله را کن یله
پس آنکه بیاسوی ما یکدله
اگر علم خواهی و فضل و شرف
رها کرده تن، رو به سوی نجف
(همان: ۲۱)

با چشم گریان بر همسر و فرزند و مادر همسر وارد می‌شود و از قصد رفتن خود به کربلا می‌گوید:

چو بشنید مام ز نم این سخن
ببوسید از لطف حرفم، دهن
بُد آن زن چو روشن‌دل و پادشای
بسی کرد تحسین، بسی مرحبای
که صدآفرین بر تو باد ای جوان
شوی بر تمنای دل کامران
تو داری اگر قصد علم و شرف
روی زین جهت، رو به سوی نجف
خداوند آن خطئه عرش‌سای
بخشد تو را دانش و فضل و رای
چو خیر است قصدت به فصل شباب
الهی شوی ای جوان، کامیاب
(صحیفه قاصریه: ۲۲ و ۲۳)

در راه حاضر کردن توشه راه، به دلیل بی‌توجهی پدر و بی‌پولی تصمیم می‌گیرد سهمیه آب باغی که مادرش به او هدیه داده بود، به فروش رساند و چارپایی بخرد:

تو را داده چون مام فرخ‌سرشت
یکی باغ، بهتر ز باغ بهشت
همان باغ را بر شیری عرضه دار
مخور غم که دارد دو رو روزگار
(همان: ۲۷)

به علت سختی‌های راه و رنج سفر، بسیاری از همراهان اسیر مرگ می‌شوند، ولی شاعر از پیمودن این راه دشوار، سربلند بیرون می‌آید و بعد از رسیدن به نجف، حجره‌ای برای خود می‌گیرد که با خواندن وصف این حجره، سختی و دل‌تنگی بی‌شمار شاعر به خوبی نمایان می‌شود:

نه مونس نه همدم نه یاور نه یار شب تیره و حجره چون گور تار
(همان: ۳۸)

بعد از سفر به نجف شاعر تمام سعی خود را مصروف مبارزه با نفس می‌کند و انتخاب‌های سختی تا رسیدن به تهذیب نفسانی انجام می‌دهد. او نزد استادی به نام حسین، درس خود را در حجره‌ای سرد و تاریک و بدون همدم و همراهی، ادامه می‌دهد تا بعد از پنج‌سال خانواده همسرش برای برگرداندن قاصر به نجف می‌آیند و دل‌بستگی به درس اجازه نمی‌دهد که به راحتی این امر را بپذیرد و شکایت به استاد خویش می‌برد تا واسطه شود و دیگران را قانع کند تا او را به وطن بازنگردانند. آنان هم دست به دامان استادش می‌شوند و استاد هم با شنیدن وضعیت نابه‌سامان خانواده‌اش در جوپار، قاصر را تشویق به برگشت می‌کند. بعد از گریه و زاری زیاد، به ناچار مسیر بازگشت را انتخاب می‌کند و در راه برگشت، در نزدیکی کرمان، پدر ناتوانش به تنهایی به استقبال او می‌آید، با دعایی که در حق پدر کرده، مشخص است که زمان سرودن اثر، او در قید حیات نبوده است:

الهی چو این پیر روشن‌روان مرا تربیت داد تا داشت جان
بیامرز او را تو یی چون غفور مگردان بر او تنگ و بی‌نور گور
ز رأفت یکی نوری آنجا فروز که گردد شب گور همچو روز
(همان: ۶۷)

بعد از چند روزی که دوستان و استادان پیشین به دیدنش آمدند، «زنی دل صفای» پیش فقیه شهر از نیکویی و اخلاص و سواد قاصر گفت و پیر دستور داد که به مسجد قدم نهد و برای آزمایش، در یک جلسه، به تعلیم و سخنرانی پردازد. جلسه نخست تعلیم بسیار موفقیت‌آمیز بوده است؛ به گونه‌ای که خود شاعر تصریح می‌کند، این صیت و عظم و تعلیم او، مجالش را رونق می‌دهد و به خواهندگان درس و بحث او افزوده می‌شود و در ادامه به سرودن صحیفه و اشعار و آثار دیگر اقدام می‌کند. از بین آثاری که شاعر نام می‌برد، تنها از سرگذشت دو اثر اطلاع داریم؛ **غیر از صحیفه قاصریه، اثری که از شاعر به جامانده است، عتاب‌الغافلین است.** شاعر در ابتدای کتاب یادشده، مدعی است که پنج دفتر شعر سروده است، او در وصیت به اولاد و احفاد خویش در باب انتشار سروده‌هایش آورده است:

و زین ره وصیت نمایم دگر که چون دروم زین سرای دودر
نمایند یاد از من اولاد من پس از مهر سازند امداد من...
بود گنج من چون مدیح علی که بنوشتم او را به خطی جلی
در اوراق چندی که مستور نیست ز هر چشم حق‌بین که بی‌نور نیست
همه نظم و نثرش بود شش کتاب وجیزه، صحیفه، کفایه، عتاب
مناقب که در نعت و مدح رضاست دگر دایره که اسم او از سماست
(قاصر، ۱۳۱۴، برگه ۲۳۹).

از کتاب **عتاب‌الغافلین** دو نسخه، یکی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، به خط کمال، شماره ثبتی ۸۵۲ و یکی در کتابخانه ملک به شماره اموال ۰۴/۰۴۸۲۴/۱۳۹۳/۰۰۰ موجود است. این کتاب آمیخته‌ای از نظم و نثر است که در قسمت نظم، شاعر در انواع قالب‌های شعری، به خصوص رباعی و غزل طبع آزمایی کرده است. محتوای غالب این اشعار، حکمت و مدح منقبت ائمه اطهار است.

۲-۲. قاصر کرمانی یا قاصر قائنی؟

در چند پژوهش منتشرشده اعم از کتاب و مقاله، قاصر را زاده قائن دانسته‌اند: ابتدا در سال ۱۳۸۹ در کتاب *نام‌شناسخت توصیفی منظومه‌های دینی فارسی*، آمده است: قاصر کرمانی، میرزامحمدعلی قاینی (نیمه اول سده چهاردهم قمری) حماسه‌ای است دینی در پنج مقصد در رویدادهای کربلا... (راشد محصل، ۱۳۸۹: ۱۸۱)؛ سپس رادمرد و عبدالله‌زاده (۱۳۹۲: ۱۵) در مقاله «منظومه حماسی عاشورایی مقامات حسینی» آورده‌اند: «میرزامحمدعلی قاینی معروف به قاصر قاینی، شاعر نیمه اول سده چهاردهم قمری که به علت مهاجرت به کرمان به قاصر کرمانی شناخته می‌شود» (همان: ۱۶). صاحب *الذریعه* همین سخن آیتی را نقل کرده است: و هو المیرزامحمدعلی الواعظ الکرمانی. ترجمه آیتی القائنی فی بهارستان، ص ۳۳۳ و قال رأیت منظوماته بخط أخیه ملک الواعظین أحمد (آقابزرگ، ۱۴۰۳، ج ۹: ۱۰۶۹).

پس از مراجعه به کتاب آیتی به نام *بهارستان*، مشخص شد که نویسندگان دیگر با کم‌دقتی، محمدعلی قاصر قاینی را همان غلامرضا قاصر کرمانی فرض نموده‌اند. در کتاب یادشده آمده است: «میرزامحمدعلی قاصر قاینی، مشارالیه از طرف مادر شریف و طبعش در سروردن مراثی لطیف است، خانواده او اغلب اهل ذکر و منبر بوده‌اند، در بلده کرمان اقامت گزیده و در همان جا متوفی گردیده. بیاضی در مراثی از اشعار او به خط برادرش ملک الواعظین حاج میرزا احمد به نظر رسیده. اکثر اقتباس و تضمین اشعار بزرگان می‌کرده» (آیتی، ۱۳۲۷: ۳۲۷).

دو نکته در این زمینه درخور یادآوری است: یکی اینکه غلامرضا قاصر با وجود شرح روشن از زندگی خود در ابتدای صحیفه هیچ‌گاه از کوچ خود یا تعلق به مکانی غیر از کرمان سخن نگفته است؛ چنانکه روشن است او اهل جوپار یا ماهان از توابع کرمان بوده که برای درس خواندن به شهر کرمان قدم می‌گذارد:

نخستین مرا بود منزل به ده	در آنجا که یک کس نبد پنده
همه اهل آن سرزمین سربه‌سر	خداشان زن و دینشان سیم و زر
به اهل خرد در جدال و ستیز	ز دانشوران یک جهت در گریز

(صحیفه قاصریه: برگه ۶۷)

و بعدها هنگام عزیمت به نجف، برای تأمین نیازهای سفر، قسمتی از سهمیه آب زمین زراعی خود را می‌فروشد. در جای دیگر وقتی شاعر از آمدن به سمت وطن امتناع می‌ورزد، اطرافیانی که برای بازگرداندن او به نجف آمده بودند، برای ایجاد شور و شوق بازگشت به وطن، از چشمه‌های تیگران و کاریز جوپار سخن به میان می‌آورند:

یکی گفت دانی هوای عجم	ز نبد طعنه بر گلستان ارم
بهشت است و آنجا خدای جلیل	کرم کرده صد کوثر و سلسبیل
به ماهان دهد چشمه تیگران	حیات ابد بر تن مردگان
به جوپار ^۲ اسرار گفتار ما	ز دو نهر جاری شود بر ملا
که هریک ز دیگر گوارتر است	یکی‌شان گهرریز و یک کوثر است

(همان: ۵۷)

این اشارات مشخص می‌کند که شاعر یا اهل ماهان بوده است یا جوپار. جوپار و ماهان همجوار و فارغ از فضای کویری، آب و هوای لطیفی دارند.

دوم اینکه نام دو شاعر متفاوت است، یکی محمدعلی و دیگری غلامرضا. شباهت محتوایی اشعار این دو شاعر و داشتن لقب قاصر باعث شده است که این فرض به وجود آید که غلامرضای قاصر کرمانی همان محمدعلی قاینی است؛ به گونه‌ای که در کتاب آیتی آمده است، اشعار محمدعلی قائنی به خط برادرش بوده، ولی غلامرضا قاصر کرمانی ظاهراً برادری نداشته است

و مطابق وصیتش که در دیوان اشعار به نام *عتاب الغافلین* درج شده، به فرزندانش وصیت می‌کند که گنج‌نامه‌اش را که در منقبت و رثای ائمه اطهار است، جمله بیرون آرند و «نثار» سازند: کند همت از راه مهر و وفا/ برون آرد این گنج مذخور را (عتاب الغافلین، برگه ۱۲۴) و آن‌گونه که از ابتدای دیوان پیداست، فرزندش به این کار مبادرت کرده است: «کتاب عتاب الغافلین من منظومات قدوه المحققین و عمدہ المجتهدین الفاضل الباذل الكامل والدی العلامه العالم المتبحر المتخلص بالقاصر الآقالمیرزا غلامرضا، شکر الله سعيه و غفر الله له» (عتاب الغافلین، برگه ۵).

استفاده از واژه «والدی» مشخص می‌کند که فرزندش به این کار مبادرت کرده و از مقایسه خطوط صحیفه قاصریه و عتاب الغافلین واضح است که کاتب هر دو کتاب، یک نفر بوده است. کاتب صحیفه قاصریه، به شماره ثبتی ۵۱۶/۲۹۰۲، دانشگاه تهران، کمال‌الدین، از فرزندان غلامرضا قاصر است که در پایان نسخه، نامش دیده می‌شود. در کتاب عتاب الغافلین آمده است: «وصیت نمودن قاصر به همه اولاد و احفاد خود، در حق پارساوند خود، کمال‌الدین...» ضمن اینکه برخی مناجات قاصر در کتاب صحیفه، در دیوان هم آورده شده است که این هم می‌تواند دلیلی بر یکی بودن شاعر این دو کتاب باشد.

در فهرست نسخه‌های خطی *دنا*، فقط به آوردن لقب شاعر «قاصر کرمانی» کفایت شده است (درایتی، ۱۳۸۹، ج ۷: ۷۰)، ولی در فهرستواره کتاب‌های فارسی، آمده است: «قاصر کرمانی، میرزامحمدعلی قائنی» (منزوی، ۱۳۴۰: ۱۴۰). در کتاب فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، در معرفی نسخه خطی *عتاب الغافلین* آمده است: آقامیرزا غلامرضای قاصر کرمانی، گویا مؤلف صحیفه قاصریه» (دانش پژوه و بهاء‌الدین انواری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۱۹۴)؛ در نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، در معرفی عتاب الغافلین، ذکر شده است: «آقا میرزا غلامرضای قاصر کرمانی، گویا صحیفه قاصریه از او باشد یا از میرزامحمدعلی قاصر قاینی، واعظ کرمانی» (دانش پژوه و افشار، ۱۳۵۳، ج ۷: ۱۶۴). به‌طور کلی می‌توان گفت حاج‌شیخ‌محمدحسین آیتی در کتاب *بهارستان* که تذکره‌ای در شناخت مشاهیر قهستان است، از شاعری به نام محمدعلی قائنی با لقب قاصر نام برده است، ولی هیچ‌گاه ذکر نکرده که اثری به نام صحیفه قاصریه دارد و نویسندگان بعدی به دلیل اشتراک لقبی غلامرضا قاصر کرمانی و محمدعلی قائنی، ملقب به قاصر، بین این دو شاعر خلط نموده و اثر غلامرضا را به محمدعلی قائنی نسبت داده‌اند. آیتی از فرد دیگری هم به نام ملامحمدعلی قائنی نام برده و ایشان را از اعمام خود دانسته است: «به‌علتی از ولایت قائن رنجیده‌خاطر شده و به دارالامان کرمان مهاجرت فرمود و در آنجا به روضه‌خوانی و تدریس علوم عربی و کتب مقدمات می‌گذرانیده و در شعر قائنی تخلص کند» (آیتی، ۱۳۲۷: ۳۴۲). با این توصیف هم نمی‌توان قرائنی مبنی بر اینکه غلامرضا قاصر کرمانی، همان میرزامحمدعلی قائنی است، به دست آورد.

۲-۳. زمان و دوره سرودن صحیفه قاصریه

با اشاره‌ای که در بیتی دیده می‌شود، شاعر هنگام سرودن صحیفه، چهل سال داشته است:

از آن روز هم تا کنون ای پسر	گذشته یکی نیم‌قرنی دگر
ز عمر گرانمایه چل رفت بیش	نگریم بهر چه بر حال خویش؟

(صحیفه قاصریه: ۷۲)

شاعر نام فرد یا زمامداری را بر زبان جاری نساخته و فقط یک جا از فردی به نام ابراهیم‌خان قجر به نیکویی یاد کرده است.

هنوزنند اولاد او محتـرم	دو قرن است که ابراهیم‌خان قجر
خداونند دیندار و جـاه و درم	از این شاه بر بسته رخت سفر

(همان: ۲۱۱)

ابراهیم ظهیرالدوله قاجار (۱۲۱۶ تا ۱۲۴۰ ه.ق از افراد نیکنام قاجاری، پسرعمو و داماد فتحعلی‌شاه، در کرمان آبادی‌های زیادی از خود به یادگار گذاشت. از مشهورترین فرزندان او کریم‌خان کرمانی، پایه‌گذار آیین شیخیه در کرمان است (نک. همت کرمانی، ۱۳۶۴: ۲۵۳ - ۲۶۰). زمان قاصر، ظاهراً خاندان وکیل‌الملک بر سر کار بوده‌اند که شاعر از بی‌خردی و

خساست و ستمگری‌های بازمانده‌های وکیل سخن می‌گوید. محمد اسماعیل خان^۳ نوری اسفندیاری (وکیل‌الملک نخست)، سی و هفت سال بعد از ابراهیم‌خان به حکومت کرمان منصوب شد و پس از وی، پسرش مرتضی‌قلی‌خان (وکیل‌الملک دوم) در مجموع بیست سال بر کرمان فرمانروایی داشتند (نک. نجمی، ۱۳۸۲: ۹۵).

بود هفت و هشتی که خان بخیل
که می‌خواندش اهل کرمان، وکیل
از این شاه برسسته بار سفر
گدا مام و دخت و زنش سر به سر
(صحیفه قاصریه: ۲۱۰)

در فاصله بین حاکمیت وکیل نخست و وکیل دوم که دو سال و نیم طول کشید، حسین‌خان شهاب‌الملک حاکم کرمان بود که شاعر با زبان تندی از او انتقاد می‌کند که تقریباً این نوع زبان در مثنوی او بی سابقه است:

بود بر حسین‌خان ناپاک‌زاد
چنین یابوی اسبب تازی‌نژاد
گمانم دنی‌زاده باشد ز اصل
که نتواند از اصل خود کرد فصل
(همان)

و ظاهراً ستم زیاد بر اهل جوپار روا داشته که شاعر را به فریاد واداشته است:

که تا می‌تواند به دندان و نیش
کند بی‌خبر را پی و ساق ریش
ننالند پس اهل جوپار از او
که باشد به خلقت بر این رسم و خو
(همان: ۲۱۱)

۲- ۴. پنج مقصد صحیفه قاصریه

کتاب شامل پنج مقصد است که قبل از مقصد نخست، کتاب با نام خداوند و ستایش خرد آغاز می‌شود، سپس بیان قدرت خداوند در راه آفرینش زبان، چشم و بیان و در نهایت به یادی از فردوسی^۵ ختم می‌شود. مقصد نخست حسب حالی از ایام کودکی تا درس‌آموزی در نجف با ذکر همه پستی و بلندی‌های زندگی خویش است.

مقصد دوم: با مطلعی به یاد طفلان مسلم آغاز می‌شود. این مقصد در شهادت اطفال است از خاندان رسالت که به درجه رفیع شهادت فیض شدند و عدد آنها به حسب آنچه به نظر می‌رسد، شش است و به این ترتیب در این کتاب ذکر شده است: محمد و ابراهیم دو طفل مسلم بن عقیل؛ عبدالله و عون، خواهرزاده‌های امام حسین و فرزندان عبدالله بن جعفر؛ عبدالله فرزند امام حسن و علی اصغر فرزند امام حسین.

مقصد سوم: در بیان حالات جمعی از یهود و نصاری است که در نصرت حضرت سیدالشهدا شهید شدند یا تسلیم نشدند تا به شهادت نائل آمدند و عدد آنها پنج است به این ترتیب: **جوان نصرانی** به ترغیب عمر سعد در قتلگاه آمده تا سر مقدس حضرت را جدا نماید، به دیدن جمال مبارک مجذوب شده، اسلام اختیار می‌نماید و شهید می‌شود؛ **شخص نصرانی** با سهل ساعدی از دروازه شام بیرون می‌آید، اسرای آل‌محمد و سرهای انور را می‌بیند، بلافاصله مجذوب شده، شمشیر خود را می‌کشد و محاربه می‌نماید تا به فیض شهادت فیض می‌شود؛ **نصرانی** حاضر در مجلس یزید به دیدن جسارت او با سر مقدس و عالم شدن او بر حسب و نسب صاحب رأس مبارک، دهان به نکوهش می‌گشاید و معارضة می‌نماید تا امر به قتلش می‌نماید؛ **عالم یهودی** در مسجد با یزید بود، به معجزه کلام معجز نظام حضرت سجاد، اسلام اختیار نمود و دهان به سرزنش گشود؛ **مطلع حکایت آن نصرانی** که در باطن از زمان حضرت رسالت مآب به شرف اسلام مشرف و در ظاهر پنهان داشته تا زمان دیدن جسارت یزید نسبت به سر مقدس امام علیه‌السلام، در مقام معارضة با یزید لعین برمی‌آید و با سر امام مکالمه می‌نماید.

مقصد چهارم در قضایا و قصص و اخبار مأثوره در فضیلت و مذمت عالم عامل و آثم است؛ دومین مورد فضیلت جستن دانش و رجحان و مزیت علما و طلاب بر سایر اقشار همراه با بیان احادیث و اخبار مانند: **تَعَلَّمُوا الْعِلْمَ فَإِنَّ تَعَلَّمَ حَسَنَةً**؛ یا

طالب العلم، العالم ثلاث علامات: العلم، الحلم و الصمت؛ أَلْعَمَاءُ رَجُلَانِ رَجُلٌ عَالِمٌ أَخَذَ بَعْلِمِهِ فَهَذَا نَاجٍ وَ عَالِمٌ تَارِكٌ لِعِلْمِهِ فَهَذَا هَالِكٌ. ضمن اینکه حکایاتی متناسب با این احداث و اخبار ذکر می‌شود مانند: حکایت آن پادشاه که به واسطه گرایش به عالم فقر، سلطنت را خداوند عالم در هفت پشت او قرار داده؛ حکایت سلطان محمود غزنوی که در سه چیز شبیه داشت...، حکایت آن شخص که در مسجد حضرت ختمی مآب اظهار داشت که غریب است و ...

مقصد پنجم از کتاب، در ادعیه است که غالب آن‌ها از صحیفه سجادیه نقل به معنی شده است. مفاهیم غالب آن‌ها، موارد زیر هستند: استقاله نمودن قاصر از ذنوب و تضرع او به جهت عفو، اعتذار قاصر به جهت بعضی لغزش‌ها و خطاهای خود، مستدعای قاصر در وقت نظر کردن به سوی اهل دنیا در رضای به قضا، اعتراف قاصر به تقصیر از ادای شکر، دعای قاصر و تضرع اقل مخلوقات در باب حوایج به سوی قاضی الحاجات، دعای قاصر در حال ابتلای به امراض و بلیات، مسئلت قاصر از درگاه خدا در باب انقطاع از دنیا، دعای قاصر در روز یکشنبه، دوشنبه، سه شنبه، چهارشنبه، پنج‌شنبه و جمعه، دعای قاصر در باب تسلیم و تفویض امر به سوی پادشاه مسلط قادر و دعای قاصر در محاسن افعال و مکارم اخلاق.

۲-۵. اهمیت کتاب: این مجموعه نخستین اثری است که ماجرای کامل طفلان مسلم را در قالب شعر در درونمایه‌ای حماسی - غنایی سروده است و همچنین بیان حالت روحی و روانی و اندیشه کودکانه در مواجهه با جنگ یزیدیان، متن جذاب و نویی را در برابر ما قرار می‌دهد. در مقاصد پایانی هم بیان مواردی از احادیث ائمه در مورد تکریم دانش، علما، جویندگان دانش، بخشش، رادمردی، همراه با شرح و تحلیل و بیان حکایاتی متناسب با آن‌ها و ترجمه مفهومی از صحیفه سجادیه، ارزش دیگر کتاب را ثابت می‌کند.

۲-۶. منابع روایت شاعر: شاعر مانند سنت حماسه‌سرایی فردوسی به شنیدن حکایت از زبان راویان اشاره دارد. فردوسی از راویانی مثل بلبل: «ز بلبل شنیدم یکی داستان/ که برخواند از گفته باستان» (فردوسی، ۱۳۸۹ ج ۵: ۲۷۹) - لقب بلبل در بخش‌هایی از شمال شرقی و شرق فلات ایران و در آسیای میانه لقبی رایج و قدیمی بوده است که راویان به خود می‌دادند (نک. خالقی مطلق، ۱۳۷۲: ۲۸)؛ بلبل‌ها روایتگرانی بودند که قصه‌های کهن را همراه با فنون و شگردهای خاص روایت می‌کردند که در سایر ملل هنوز لقب خانوادگی آنان است؛ مثل ارگاش جومن بلبل، حماسه‌خوان ازبک، شمس‌الدین بلبل، شاعر هندوستانی، ملاشرف بلبل در کشمیر و ... دارای این لقب بوده‌اند (قائمی، ۱۳۹۲: ۴۱) یا از روایت دهقان می‌گوید: زگفتار دهقان یکی داستان/ بیبندم از گفته باستان (فردوسی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۲۰۰). قاصر از راوی مشخصی نام نبرده است، بلکه به مانند این مصراع‌ها: روایت کند راوی خوش‌کلام؛ شنیدستم از راوی خوش‌کلام؛ روایت کند راوی مستمند؛ شنیدستم از راویان سخن و صفات دیگری مثل راوی معتمد، راوی خوش‌بین و باصفا ذکر کرده است. منابعی که برای مقتل دوم و سوم استفاده شده، متنوع هستند. از مهم‌ترین کتاب‌هایی که بیشترین سهم را در سرودن این مجموعه داشته‌اند، مقتل ابی مخنف^۴ است. «این کتاب دربرگیرنده حوادثی است که در فاصله زمانی مرگ معاویه بن ابی‌سفیان در سال ۶۰ هجری تا شهادت امام حسین (ع) و اسارت خاندانش در سال ۶۱ هجری اتفاق افتاده است» (جوذکی، ۱۳۷۷: ۲۶) ابومخنف لوط بن یحیی (و ۱۵۷ ق) از بزرگان محدثین و معتمد ارباب سیر و تواریخ است» (اسفندیاری، ۱۳۹۱: ۴۳).

منبع دیگری که در مقتل دوم و سوم استفاده شده، بحارالانوار مجلسی، ج ۴۵ صفحه ۱۰۳ به بعد است که روایت‌های گوناگون راجع به اصل و نسب و چگونگی شهادت طفلان مسلم به صورت مفصل آمده است (مجلسی، ۱۴۲۲ ق). منبع دیگر، امالی شیخ صدوق است؛ به‌خصوص مواردی که در لابه‌لای احادیث به تاریخ اشاره می‌کند.

در مقصد چهارم و پنجم کتاب الکافی اثر کلینی سپس کتاب معالم، به‌خصوص در مقصد چهارم زیاد مورد استفاده بوده است. معالم الدین و ملاذ المجتهدین تألیف شیخ جمال الدین حسن بن شیخ زین الدین است که شاعر در بحث‌های مربوط به دانش و خردگرایی بسیار از آن سود برده و در متن کتاب هم بارها از آن یاد کرده است:

مرا پیش از آن بد چو آن اعتقاد که سطح معالم بود اجتهاد
(صحیفه قاصریه: ۴۴)

یا در جای دیگر آمده است: ترجمه آن حدیث که حضرت باقر علیه السلام فرمود: مَنْ طَلَبَ الْعِلْمَ لِيُبَاهِيَ بِهِ الْعُلَمَاءَ ، أَوْ يُمَارِيَ بِهِ السُّفَهَاءَ الْخ؛ به نحوی که در اول معالم ضبط است... (همان: ۴۴)
آخرین و مهم‌ترین منبع به‌خصوص در اشعار مربوط به مناجات، صحیفه سجادیه است که شاعر از این کتاب ارزشمند در بیان مضمون‌های نیایش، بهره فراوانی برده است.

۷-۲. مشخصات نگارشی: نسخه مورد استفاده به شماره ثبتی ۵۱۶/۲۹۰۲ واقع در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دارای ۲۹۲ برگ و ۵۸۴ صفحه با اندازه ۲۲ x ۱۵ ، کاغذ فرنگی، جلد تیماج قهوه‌ای ضربی زرکوب مقوایی، دارای هشت سطر که با عبارت «صحیفه قاصریه در مقاصد خمسه متفرقه جهت تنظیف اجساد عنصریه» آغاز می‌شود و با مصراع: «که بینند از کوری خود گزند» پایان می‌یابد.

صفحات نسخه رکابه دارد، ولی شماره صفحه ندارد. هیچ تزئینی برای صفحه‌ها به کار نرفته است. زمان کتابت نسخه سال ۱۴۰۰ ه.ق به خط فرزند شاعر به نام کمال‌الدین است. یا کاتب و یا فرد دیگری بر روی خیلی از ابیات خط کشیده و بالای بیت واژه‌ها یا مصراع‌هایی به جای مصراع شاعر افزوده است. خط نوشته شده نزدیک به خط کاتب است؛ مثلاً در نخستین بیت: «به نام خداوند پست و بلند/ منزه ز هر نقص و از چون و چند»، به جای مصراع دوم بالای مصراع نوشته شده: که ذاتش میراست از چون و چند. اشتباهات املائی گاه‌گاهی در این نسخه دیده می‌شود؛ مثلاً تنضیف به جای تنظیف؛ رزل به جای رذل؛ ختا به جای خطا. این نادرستی‌های متن حاصل کم‌دقتی نسخه‌نویس بوده است.

غیر از نسخه مزبور، دو نسخه دیگر از این کتاب موجود است: نسخه‌ای به شماره ثبتی ۱۰۶۸ در کتابخانه شیخ علی‌حیدر در مشهد، دارای ۳۷۶ برگ و بدون تاریخ، که اصل آن کتابخانه متعلق به شیخ مزبور از ساکنان کویت بوده که با حمله ناگهانی صدام به کویت، برای حفظ کتاب‌های ارزشمند، کتابخانه به ایران منتقل شده و در نهایت به آستان قدس سپرده می‌شود. کتابت این نسخه تمیز و منظم است و بی‌دقتی‌های نسخه دیگر در آن به چشم نمی‌خورد.

نسخه دیگر در تهران، کتابخانه مفتاح به شماره ثبتی ۱۱۷۴ است که از سرگذشت این نسخه اطلاعی در دست نیست.

۸-۲. ویژگی‌های زبانی، سبکی و بلاغی صحیفه قاصریه

هدف اصلی نگارندگان در نوشتار حاضر در درجه اول، متن شناسی اثر و بحث در باب احوال مصنف بوده است. پرداختن به مقوله سبک‌شناسی، چنانکه شایسته است در این مختصر امکان‌پذیر نیست و به نوشتاری مجزا نیازمند است؛ به همین روی در ادامه سعی شده است پاره‌ای از مهم‌ترین ویژگی‌های برجسته و پربسامد اثر احصا و به اختصار بررسی شود.

۸-۲-۱. سبک‌شناسی متن: از جهت متن، صحیفه به زبان معیار رایج در دوره شاعر سروده شده است؛ ولی الگوهای آوایی و شیوه‌های گونه‌گفتاری زبان در آن دیده می‌شود؛ مثلاً بیاریم به جای بیاوریم و گاهی حتی گونه زبان عامه هم در این اثر به چشم می‌خورد؛ مثلاً اصطلاح «کله خشک»، اما گونه‌گفتاری به اندازه‌ای نیست که شاخه سبکی خاصی به شعر شاعر ببخشد و به صورت پراکنده در شعر آمده است.

لهجه کرمانی و به‌طور کلی لهجه یا گویش مناطق دیگر در شعر دیده نمی‌شود و زبان شعر، زبان فارسی رسمی زمان شاعر است؛ شاید دلیلش این باشد که شاعر، فردی است که فارسی درسی را در مراکز آموزشی آموخته، سپس در شهر نجف به‌گونه‌ای که مشخص است، به زبان عربی در فراگیری و تکمیل دانش‌های خود پرداخته است. این مسئله از کاربرد مفاهیم خاص دینی که مخصوص آموزندگان درس طلبگی بوده و در شعر ظهور و بروز کرده است، به‌روشنی دیده می‌شود. در ادامه به ویژگی‌های متن و زبانی پرداخته شده است:

۱. آواها:

چگونگی ادای واکه‌ها در این مجموعه شعر کاملاً تحت تأثیر سبک بازگشت ادبی و به‌خصوص زبان حماسی به‌کاررفته در شاهنامه است.

۱-۱. دگرگونی واکه‌ها و همخوان‌ها:

الف. تبدیل واج‌ها:

- تبدیل تبدیل \hat{b} به واکه a سیاه به سیه: سیه گشته از خشم رویش چو نیل. هنگام وجود واکه خیشومی «م» الف قبل از این واکه حذف می‌شود: پیامبر به‌جای پیامبر: بگفتا تو را با پیامبر چه کار.
- تبدیل \bar{u} به o کُفت به کوفت: همی کُفت با چوب خود آن لعین.
- تبدیل واکه بلند «و» به واکه کوتاه « \bar{u} » در خیلی از واژه‌ها دیده می‌شود. فرامش به‌جای فراموش: فرامش ز درد نبی کرده گوش. بُد به‌جای بود؛ گُه به‌جای کوه.

- تبدیل «ب» به «پ» قدم زد همی اسپ آن مهرخوی:

ب. حذف برخی واج‌ها:

- گاهی واج آغاز حذف می‌شود و واکه مربوط به همخوان به همخوان بعد منتقل می‌شود: براهیم به‌جای ابراهیم: به‌سوی براهیم چون حمله کرد؛ فزاید به‌جای افزایش: به دنیا فزاید همی نعمتش.
- حذف «ت» در هجای کشیده: که برَم دل از دست پس فطرتان.
- حذف «گ» در اگر: سکوت ار بود مُهرزن بر دهن.
- حذف واکه آغاز همراه با همخوان و انتقال واکه به همخوان بعدی: فتم باز در پنجه مرده‌شور به‌جای افتم

ج. افزایش واج:

- واجی به آغاز اضافه می‌شود و واکه آغاز هجا به آن واج منتقل می‌شود: اشتر به‌جای شتر: رود هیچ اشتر به آن سرزمین.
در این تغییر گاهی واکه تغییر می‌کند: «کُنون» به‌جای «اکنون»، یعنی واکه « \bar{u} » به واکه « \bar{u} » تبدیل شده است: کُنون پس بود دست من در چه کار؛

- گاهی واکه تغییر نمی‌کند؛ مثل فکنند به‌جای افکنند: فکنند او را به خواری به خاک.

د. اضافه کردن واج: واکه «ی» به‌جای واکه « \bar{u} » شیش به‌جای شش یکی شیش ساله پسر دارد او؛ میهمان به‌جای مهمان:

غریب و یتیم و به ما میهمان.

- تکرار کردن یک حرف، برای جبران وزن: بگشتند گاهی چپ و گاه راست.

۲. فعل:

- برای بیان استمرار تکواژ صرفی همی پیش از فعل ماضی و مضارع می‌آید؛ البته بیشتر تکواژ «می» استفاده می‌شود.
- گاهی در فعل ماضی استمراری و مضارع اخباری «ی» در آخر فعل می‌آید تا مفهوم استمرار و تکرار را بیان کند.
- افزودن تکواژ صرفی «استی» در فعل ماضی نقلی که بهار این نوع فعل‌ها را افعال نیشابوری (نک. بهار، ۱۳۴۹، ج ۱: ۲۴۵) می‌نامد و تعدادشان بسیار زیاد است: شنیدستم از راوی خوش‌کلام.

- از جهت ساخت، فعل‌های به‌کاررفته در صحیفه فعل‌های ساده است که رنگ و بوی کهنگی در آنها نمودار است و تقریباً برخی در دوره‌های بعدی فارسی از رواج افتاده‌اند و بیشتر هم مختص اشعار حماسی هستند، مثل نیوشیدن، آختن، خلیدن: به مردی همه تیغ کین آختند؛ چپ و راست پیکان به جسمش خلید؛ براکن تو ای کردگار جلیل؛ به خون پیکرش اندر آغشته‌اید.

- پیشوندهای فعلی در این اثر هنوز هم زنده هستند و معانی قدیمی را حفظ کرده‌اند مثل اندر، ابر، فرود، فرو، فراز.
- جزء صرفی همی به جای «می» می‌آید و دارای اشکال زیر است: همی در مفهوم قید تأکید: چنین می‌نمودم همی قطع راه
- * در همکردها، قبل از جزء فعل یار می‌آید: همی هرکسی دم زد از ما و من * همی و ی با هم می‌آیند: همی بودمی غره فضل خویش * بین فعل و جزء همی، چند واژه فاصله انداخته است: همی چون به موقع بیاری، بیار.
- ساخت افعال جعلی هم در این اثر به چشم می‌خورد: روانید نالان و دامن‌کشان؛ جرنگاندر درع و و درخشاند تیغ
- شکل قدیمی فعل‌ها به اشکال زیر دیده می‌شود:
- فعل ماضی استمراری** با جزء صرفی همی: بگوید همی گونه‌گونه سخن؛ فعل ماضی استمراری با «ی»: که در سخن این چنین سفتمی؛ همی + ی: همی بودمی غره فضل خویش.
- فعل نقلی: آوردن تکواژ صرفی «استم» شنیدستم ای داور مهربان.
- مضارع اخباری: «ی» به جای «می» کنون مصطفی را نبی خوانمی.
- مضارع التزامی: «ی» بعد از فعل التزامی: و زین نکته چون بینمی این ز فرش

۳. حرف

- صورت اندرون، اندر به جای درون و در زیاد دیده می‌شود: سری ساز اندر گریبان نگون؛ به کوری به خاک اندرون خفتن است.
- آمدن دو حرف اضافه در پیش و پس واژه بسیار دیده می‌شود: که این کشته کین‌شان به خون اندرست * برادر به خون اندر آغشته دید.
- آوردن ادات «مر» همراه مفعول: حروف: مر+ را ببوسد، ببوید مر او را همی.
- واژه «را» در مفاهیم گوناگون آمده است: الف. رای زاید همراه با نهاد: خدا را بود گرچه با مهر قهر؛ ب. رای فک اضافه: که قهار را قهر بر دشمن است؛ ج. رای حرف اضافه: خدا را که دیگر میازارمان.
- اندر، در، اندرون، بر، چه به عنوان حرف اضافه مضاعف و چه به عنوان پیشوند فعل زیاد می‌آیند: به کوری به خاک اندرون خفتن است؛ ببردم اندر تمنای گنج؛ که این کشته کین‌شان به خون اندرست؛ سواری ز دور اندر آید پدید.
- حرف ندای «ایا» در متن هنوز دیده می‌شود: بر اینند اکنون ایا خائنا...
- ی بیان خواب: بدیدم که می‌بودمی در منام.
- آوردن ایدر: که آغشته ایدر به خون است و خاک.
- استعمال ابر به جای بر: ابر درگه آن خدیو عرب.

۴. ضمیر

- آوردن ضمیر پیوسته «ش» به دنبال فعل ساده ماضی: گرفتش گریبان که ای خائنا؛ نکردش چو آب ولایت پسند.
- محبوب این ضمیر را مربوط به زبان محاوره می‌داند (محبوب، بی تا: ۴۸).
- ذکر الف اطلاق به دفعات بسیار زیاد؛ به صورتی که می‌توان یکی از شاخصه‌های سبکی این اثر به شمار آورد: پس اندر عقابین آن دشمننا.

- ۲-۸-۲. **عروض و قافیه:** درزمینه عروض و قافیه چون شاعر نتوانسته خود را از سایه فردوسی - که قله شعرهای حماسی زبان فارسی و دارای سبک و زبان خاص این نوع ادبی است - رهایی بخشد و در سرودن اثر خود در وزن شاهنامه، به‌ناچار همان زبان و آوانگاری‌ها و واژه‌ها و ترکیب‌ها را به‌طرز چشمگیری استفاده می‌کند. دلیلش این است که: نخست زمینه مشترک نوع ادبی حماسه با واژه‌های مشخص برای توصیف‌ها، حکمت‌ها و ... دوم سرودن این اثر در دوره سبک بازگشت؛ سوم استفاده از وزن متقارب که وجود برخی واژه‌ها به این وزن جان و حرکت می‌بخشد.

در زمینه وزن مخفف کردن، افزودن واج‌ها چه به صورت مشدد و یا موارد دیگر برای جبران وزن به چشم می‌خورد.

- تشدید واج: بگشتند گاهی چپ و گاه راست که عمّو گر عبدالله خردسال (همان: ۱۴۰).

- تخفیف واج: ز کف سبحة زهدم اندر فتاد.

ب. افزودن «ه» به آخر قافیه‌ها برای تکمیل موسیقی کلام:

بود این خدایم بس ارچه گواه که گیرم دگر شاهد از ماسواه

(صحیفه قاصریه: ۲۶۳)

ج. مشاهده ایرادهای قافیه که البته نمونه‌های کمی در این مورد دیده می‌شود: قافیه بزرگ و ترک؛ یعنی کاف فارسی و عربی را با هم قافیه ساخته است. علیم و حلیم و عظیم و بزرگ/ عرب نه عجم لیک ز اعیان ترک.

د. افزودن الف اشباع برای جبران قافیه:

درخت امل مان بکن از دلا نما سهل بر ما تو این مشکلا

(همان: ۴۶)

شمس قیس از زبان متأخران، آن را عیب فاحشی می‌شمارد (شمس قیس رازی، ۱۳۳۵: ۲۰۲).

ه. آوردن واژه‌ها به شکل قدیمی برای جبران وزن: بدیدم چو این اوفتادم به خاک؛ افتادن در دوره میانه به شکل اوفتادن بوده

است Öftatan (نک. مکزی، ۱۳۷۹: ۱۸۵؛ محمدحسین بن خلف، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۴۵).

و. به ندرت در برخی ابیات به صورت جزئی اشکال وزنی دیده می‌شود که بیشتر شامل کمبود یک هجای کوتاه یا یک

هجای بلند است: نباشد چو آگه ز طرز بیان / کلامش چه بر شاه زد زیان؛ بعد از فعل «زد» یک هجای بلند نیاز است.

۲-۸-۳. عناصر بلاغی: به طور کلی در صحیفه در مقایسه با کل اشعار با عناصر بلاغی پررنگی مواجه نمی‌شویم و بیشتر

این اثر، اثر منظوم است تا اینکه اثری پر از آرایه‌ها و صور خیال باشد؛ ولی به صورت نسبی توصیفات و تخیل‌های ظریفی را در متن کتاب مشاهده می‌کنیم که در برخی موارد تازه و نو هستند.

چون اندیشه غالب کتاب بیان مصیبت‌های واقعه کربلا به صورت شبیه‌خوانی یا منبرخوانی است، از کاربرد صنایع ادبی

به صورت پررنگ خبری نیست. در جاهایی که نیاز است شاعر از عاطفه قوی در زیر بار دنیای مجازی زبان، صحنه‌های زیبایی

را خلق می‌کند و با اینکه چون شاعر نمی‌خواهد رشته سخن را رها سازد، به صورت ایجاز این مجازهای زبانی را بیان می‌کند.

این تصویرها در لابه‌لای واژه‌ها قرینه‌ای است تا بتواند داستان خود را به تصویر کشد.

کاویدن جای جای متن ما را با رشته خاص از صنایع بدیعی مواجهه نمی‌کند؛ ولی در روال داستان اگر تصویرهایی ذکر

میکند در خدمت صحنه‌ها و نمایش‌های داستان است و زوایدی ندارد. این اثر مانند شاهنامه دارای تصویرهایی است که با

صحنه‌های متن همخوانی دارد:

بیهراشت چون شاه خاور علم به کهسار مشرق زمین صبحدم

بدیدند خود را قرین بلا همی بساز در وادی ابیتلا

فروریخت پس بر جگرشان چو زهر چو دندان افعی علامات نهر

رها ساخته گریه‌ای زار زار به بیدای حیرت از آن نیش مار

(صحیفه قاصریه: ۹۰)

بعد از اینکه مشکور زندانبان طفلان را رهایی می‌بخشد و آن دو طفل را بر سر راه قادسیه می‌آورد و انگشتی خود به آنان

می‌دهد تا در قادسیه به برادرش بسپارند تا او آنها را به مدینه برساند، راه را گم می‌کنند و آن دو طفل شبانگاه را تا صبحگاه،

بر گرد خود می‌گردند تا اینکه کنیز حارث آنان را می‌یابد و به خانه می‌آورد. شبانگاه حارث مطلع می‌شود و حارث کودکان را

در حجره محبوس می‌نماید و صبحگاه از حجره به کنار دجله می‌آورد. شاعر این مصیبت و سختی را با آوردن واژه‌هایی چون وادی، افعی و ازدها نشان می‌دهد. دجله مانند افعی بدن بی‌سر آنان را می‌بلعد.

شاعر از بین صورت‌های خیال بیشتر به تشبیه به خصوص نوع بلیغ گرایش دارد. تشبیه‌ها متناسب با فضای هراسناک و غم‌آلود داستان است و توانسته با این تصاویر به‌خوبی از عهده داستان بیرون آید و هنگام آمیختن داستان با فضای غمناک استعاره‌ها هم بیشتر می‌شوند:

وزین باب پاکان آل عقیل	چو کردند جان‌ها سراسر سیل
به میدان وحدت ز پیر و جوان	گذشتند از مهر جانان ز جان
ز اولاد جعفر دو تن باصفا	از این ره گرفتند راه فنا
ز نرگس به گل آن دو جان جهان	زده ژاله از گوردش آسمان
ز بی‌یاری خال والامقام	ز جان گشته سیر آن دونادیده کام
به حسرت نظر داده بر روی شاه	فروریخته عقد پروین به ماه
خروشان و نالان به فولاد جنگ	تن آراستند هر دو تن بیدرنگ

(همان: ۱۳۱)

در این توصیف هم فضای غنایی و هم فضای حماسی با هم آمیخته شده است. اگر از میدان، سیل، راه فنا و فولاد جنگ سخن رفته است، از ژاله، پروین، ماه، نرگس و گل هم اثری دیده می‌شود. یا در ابیات زیر این ترکیب غنا و حماسه بهتر دیده می‌شود:

ز خرگاه میدان چو شد جلوه‌گر	رخ انور آن دو زیباپسور
تو گفستی که یک دشت از نور شد	و یا کربلا وادی طهور شد
که از تابش نور یزدان پاک	گروهی گرفتند راه هلاک
از آن رو و موان یک اندر شگفت	دگر کس همی لب به دندان گرفت
که صانع بود ارچه جان‌آفرین	بر این صنعتش آفرین آفرین
ابر دوش این چین به چین از دوسو	کمند است یا دام یا پیچ مو؟

(همان: ۱۳۵)

برخی از تشبیه‌های استفاده شده عبارت‌اند از: جعد سمن‌سای؛ تیغ قهر؛ بلبل طبع؛ گل عشرت؛ گلشن روزگار؛ مرغ جان؛ بیدای حرمان؛ گرگ اجل؛ تیر ستم؛ لباس صبوری؛ خدنگ ستم؛ ابر اجل؛ بیدای حیرت و خوانچه عیش.

در بین تشبیه‌ها گاهی تشبیه‌های بدیع می‌بینیم. تشبیه نان به قرص ماه یادآور تعبیر «قرص خورشید»^۶ در شعر زیبای کمال‌الدین اصفهانی در توصیف برف است.

یکی مه ندیدند یک قرص نان	به جز ماه در سفره آسمان
--------------------------	-------------------------

(همان: ۲۷۷)

یا لرزیدن به سان جوجه، نوعی تازه‌سازی تصویر است.	
زمستان و یک حجره چون زمهریر	مشبک چو غربال، بالا و زیر
نه فرش و نه هیزم نه نان نه زغال	همی لرز لرزان چو جوجه، عیال

(همان: ۱۰۷)

استعارات هم بیشتر استعاره مصرحه است؛ مثل شاه اقلیم جان، طشت زر. این متن چون حماسی است و بیشتر با عینیات سروکار دارد، شاعر سعی دارد که از عنصر تشبیه استفاده کند و از عناصر استعاری کمتر بهره می‌برد.

کنایات هم در متن آمده است؛ ولی نکته جالب اینکه کنایاتی که در زبان عامه و محاوره کاربرد دارد، به صورت چشمگیری دیده می‌شود: سر بر جای پا نهادن؛ گوش تا گوش سربریدن؛ کله‌خشک؛ به هم ریز بودن؛ در از پاشنه درآوردن. در فن بدیع هم شاعر از بین آرایه‌های ادبی به جناس توجه خاصی داشته است. هیچ‌جا به نظر نمی‌رسد که شاعر به عمد به این آرایه‌ها پرداخته باشد؛ بلکه با دقت در سیر طبیعی کلام، گاه‌گاهی از آرایه‌ها استفاده می‌شود؛ اما استفاده از آن‌ها برجستگی خاصی ندارند. از میان این صناعات ادبی، جناس تقریباً پررنگ‌تر است و از گونه‌های مختلف جناس: تام، مرکب، خط، اشتقاق و ... استفاده کرده است. جناس: بریزد به پایت سران از سران؛ ز ملک جهان جمله دل پرگرفت / سر و جان و تن داد و دلبر گرفت؛ روانم روان شد سوی نینوا؛ عیان دیده با دیده نیک‌بین؛ گذاریم بر خار و خاک؛ بسوزد جهان از سمک تا سماک؛ خوان خان.

۳. نتیجه

صحیفه قاصریه حماسه‌ای مذهبی، اثر غلامرضا قاصر کرمانی است که به نادرستی به محمدعلی قاضی نسبت داده شده است؛ مقصد ابتدای کتاب، زندگی خودنوشت شاعر از هفت سالگی تا بازگشت به ایران بعد از پنج سال علم‌آموزی در شهر نجف است که در نوع خود باارزش است و از طرف دیگر این کتاب برای اثبات حقانیت عاشورا و بیان حالات طفلان شهید به دست یزیدیان نوشته شده است که در نوع متن حماسی، بدیع است. مهارت شاعر در این اثر، بیان صحنه‌های غم‌انگیز احوال کودکان در حماسه حسینی و دفاع از حقانیت امام حسین (ع) از زبان افراد غیرمسلمان است که منجر به ایمان آنان و انزجار از یزید می‌شود. از بیان شاعر مشخص است که او فردی با اعتقاد مذهبی محکم و آشنا با آیات و روایات است که آموزه‌های دینی آموخته شده در شهر نجف، در سرودن این اشعار تأثیر خیلی زیادی داشته است. قهرمان شاعر در این اشعار، پنج کودک شهیدشده در کربلاست که در این بین به سرگذشت طفلان مسلم به صورت مفصل می‌پردازد. شاعر سعی می‌کند با لحنی ساده و با بهره‌گیری از شیوه روایتگری حماسه، به تأسی از داستان‌گویی فردوسی، این واقعه عظیم را بازگو کند؛ ولی لحن شاعر، فصاحت و بلاغت زبان فردوسی را ندارد و به دلیل اندوه و غم حاکم بر داستان، روایت هم لحنی شبیه به لحن تعزیه و شبیه‌خوانی دارد. در این بین مضمون‌های شاعرانه، به سبک و سیاق گفتاری عرفا نزدیک می‌شود و شاعر در سخن خود آنجا که باب مناجات را می‌گشاید، تحت تأثیر مناجات نظامی است و در بیان موعظه‌گون، شیوه و شگرد سعدی، به روشنی پیداست. به‌طورکلی چون هدف شاعر بیان اندوه واقعه کربلا و حکمت و موعظه بوده است، به زیبایی‌شناسی شعر توجهی ندارد و برخلاف سخن‌سرایان سبک بازگشت ادبی، از فنون و صناعات ادبی کمتر بهره می‌جوید؛ ولی زبان شعر کاملاً تحت تأثیر گذشته ادبی ایران است.

یادداشت‌ها

۱. تیگران در ده کیلومتری باغ شازده ماهان، در قسمت شمالی کوه جوپار واقع شده و دارای جلوه‌های زیبایی از چشمه و دره است که آب این دره به صورت جوی پرآبی وارد باغ شازده ماهان می‌شود.
۲. جوپار تغییر یافته جوپار (وزیری، ۱۳۸۵: ۸۵) در حدود ۱۵ کیلومتری جنوب شهر کرمان با آب وهوایی کاملاً بیلاقی و رشته کاریزهای متعدد که دو قنات به نام گوهرریز و کوثرریز از قنات‌های ثبت‌شده ایران و دارای آب فراوان هستند.
۳. ایشان فرزند فتحعلی‌خان مشهور به کوه نور است که پدرش، محمدرضا خان، از رقبای آقامحمدخان قاجار بوده و سرانجام از او شکست می‌خورد و به اصفهان می‌گریزد و بعدها با دادن ده‌هزار تومان به شاه قاجار، جان فرزندانش را می‌خرد.

وی از سال ۱۲۷۵ تا سال ۱۲۷۷ نایب‌الحکومه کرمان بوده و از آن به بعد تا زمان وفاتش، یعنی سال ۱۲۸۴ در کرمان و سیستان حکمرانی کرده است. پسرش مرتضی قلی هم تا سال ۱۲۹۵، این سمت را به عهده داشته است.

۴. برخی معتقدند، مقتلی که امروز به نام ابو مخنف در دست است: «این مقتل موجود که به او نسبت می‌دهند، مشتمل است بر بعضی مطالب مُنکَره مخالف اصول مذهب و البته آن را اعدای و جُهال به جهت پاره‌ای از اغراض فاسده، در آن کتاب داخل کردند و از این جهت از حداعتبار و اعتماد افتاده، بر منفرات آن هیچ وثوقی نیست» (اسفندیاری، ۱۳۹۱: ۴۴؛ صالحی، ۱۳۸۸: ۵۳ و ۵۴).

۵. هدف از سرودن صحیفه ظاهراً بر نقدی که شاعر به فردوسی وارد دانسته، معلوم می‌شود. شاعر اگرچه بر بزرگی فردوسی معترف است و او را شاعری سخن‌سنج و خوش‌طبع و شکردهن می‌داند، ولی گفتن از گسته‌م، اردشیر، رخس، رستم و سخن به درازا کشیدن است و:

ز نعت نیاکان دین بگذرد ز وصف کیان جامه بر تن درد
(صحیفه قاصریه، برگه ۱۳)

گفتن از نیاکان دین تنها نقدی است که شاعر بر کلام فردوسی وارد کرده است و چنان وانمود کرده که فردوسی به دلیل دریافت گنج از محمود غزنوی رنج سرودن شاهنامه را متحمل نموده است:

همه حاصل سعی او شد هدر که محمودشاهش نبخشید زر
(همان)

این نقد از کوتاه‌نظری شاعر است، ولی می‌داند که باب سخن را فردوسی گشوده و شعرهای موجود در صحیفه از لحاظ لفظ و معنی در قیاس با شاهنامه قطره‌ای در مقابل دریایی است.

۶. گر قوتم بدی ز پی قرص آفتاب / بر بام چرخ رفته‌ی از نردبان برف (کمال‌الدین اصفهانی، ۱۳۴۷: ۴۰۷)

منابع

۱. آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن (۱۴۰۳) *الذریعه الی تصانیف الشیعه* (ج ۹)، به کوشش احمد بن حسینی. چ دوم، لبنان: دارالاضواء.
۲. آیتی، شیخ محمدحسن (۱۳۲۷). *بهارستان تاریخ و تراجم رجال قائنات و قهستان*، تهران: شرکت سهامی چاپ.
۳. اسفندیاری، محمد (۱۳۹۱). *کتاب‌شناسی تاریخی امام‌حسین، قم: صحیفه خرد*.
۴. بهار، محمدتقی (۱۳۴۹). *سبک‌شناسی، ج ۱. چ سوم، تهران: امیرکبیر*.
۵. جودکی، حجت الله (۱۳۷۷). *قیام جاوید، گردانیده مقتل الحسین ابن مخنف*، تهران: تبیان.
۶. رادمرد، عبدالله و سید عباس محمدزاده (۱۳۹۲). «*منظومه حماسی عاشورایی مقامات حسینی*». *پیام بهارستان*، ۵، ۲۰، ۱۱-۳۸.
۷. دانش‌پژوه، محمدتقی و ایرج افشار. (۱۳۵۳). *نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*. ج ۷. تهران: دانشگاه تهران.
۸. دانش‌پژوه، محمدتقی و بهاء‌الدین علمی انواری (۱۳۹۱). *فهرست کتب خطی کتابخانه مجلس (ج ۱)*. به ویراستاری ناصر گل‌باز. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۹. درایتی، مصطفی (۱۳۸۹). *فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران*. ج ۷. تهران: انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۱۰. راشد محصل، محمدرضا (۱۳۸۹). *نام‌شناخت توصیفی منظومه‌های دینی فارسی، مشهد: آستان قدس رضوی*.
۱۱. ربیع (۱۳۸۸). *نسخه برگردان نسخه خطی شماره ۲۵۶۲ قونیه، با مقدمه شفیع کدکنی و محمود امیدسالار*. تهران: میراث مکتوب.

۱۲. رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۷). «حماسه سرایی در ایرانی پس از حمله مغول تا ظهور صفویان»، *آینه میراث*، تابستان، شماره ۴۱، صص ۵-۲۲.
۱۳. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۹). «حماسه‌ای شیعی از قرن پنجم». *مجله تخصصی زبان و ادبیات دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد*. ۳۳، ۴۲۵-۴۹۴.
۱۴. شهبازی، اصغر (۱۳۹۳). «حماسه سرایی دینی در ادب فارسی»، *آینه میراث*. دوره ۱۲، شماره ۵۵، پاییز و زمستان، صص ۱۸۳-۲۱۰.
۱۵. رزمجو، حسین (۱۳۸۱). *قلمرو ادبیات حماسی ایران (۲ جلد)*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۶. شمس قیس رازی (۱۳۳۵). *المعجم فی معاییر اشعار عجم*. به تصحیح علامه قزوینی، با مقابله با شش نسخه خطی: مدرس رضوی. تهران: دانشگاه تهران.
۱۷. صالحی حاجی‌آبادی، ابراهیم (۱۳۸۸). «پژوهشی در هویت تاریخی مقتل ابی مخنف». *فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری دانشگاه الزهراء*، ۱۳، ۷۴-۵۱.
۱۸. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۹). *حماسه سرایی در ایران: از قدیمی‌ترین عهد تاریخی تا قرن چهاردهم هجری*، چ ششم، تهران: امیرکبیر.
۱۹. قاصر کرمانی، غلامرضا (۱۳۱۴ ه.ق). *عتاب الغافلین*، به خط کمال، کتابخانه مجلس. شماره ثبتی ۸۵۲.
۲۰. قاصر کرمانی، غلامرضا (۱۳۰۰ ه.ق). *صحیفه قاصریه*، به خط کمال، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. شماره ثبتی ۲۹۰۲/۵۱۶.
۲۱. قائمی، فرزاد (۱۳۹۲). *تحلیل سیر تاریخی سراینده-راویان و نقش سنت روایت شفاهی در روند نظم روایات پهلوانی در ایران*. *پژوهش زبان و ادبیات فارسی*. زمستان، شماره ۳۱، صص ۲۵-۵۷.
۲۲. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳). *الکافی*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۳. مجلسی (۱۴۲۲ ق). *بحارالانوار*. به تصحیح محمدباقر محمودی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۴. محجوب، محمدجعفر (بی‌تا)، *سبک خراسانی در شعر فارسی*، تهران: فردوس.
۲۵. محمدحسین بن خلف (۱۳۶۲). *برهان قاطع (۵ جلد)*، به تصحیح محمد معین. تهران: امیرکبیر.
۲۶. مکنزی، دیوید (۱۳۷۹). *فرهنگ پهلوی*، ترجمه مهشید میرفخرایی. چ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
۲۷. نجمی، شمس‌الدین (۱۳۸۲). «حکومت خاندان اسفندیاری در کرمان»، *پژوهش‌نامه علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی*، ۳۸، ۹۷-۱۱۷.
۲۸. وزیری، احمدعلی (۱۳۸۵). *جغرافیای مملکت کرمان*، به تصحیح باستانی پاریزی، چاپ پنجم. تهران: علم.
۲۹. همت کرمانی، محمود (۱۳۶۴). *تاریخ مفصل کرمان*، چ چهارم، کرمان: کتابخانه همت.